

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην αρχή είναι η κρίση. Και αυτό όχι τόσο με τη συνήθη έννοια κρατικής αποτυχίας, οικονομικής πτώσης και χρηματοπιστωτικής κατάρρευσης, ή ακόμη και απaráβλεπτων συνθηκών κοινωνικής ανομίας, αλλά, αντίθετα, με την καταγωγική έννοια του κρίνειν, μιας διενέργειας θέσης και πράξης διαφορών. Ποιοι είναι οι φορείς της διενέργειας αυτής; Κυρίως συλλογικότητες και άτομα – γι' αυτό μπορεί να εκκινήσει κανείς με συλλογισμούς κάτω από το εννοιακό επίπεδο μιας συστημικής κρίσης. Εδώ διανοίγεται ένα ευρύ πεδίο. Όντως, δεν έχουμε να κάνουμε μόνο με εκείνες τις αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες το σχήμα «κρίση-ως-ευκαιρία» θα (πρέπει να) μπορούσε να μεταφραστεί σε ένα είδος επανίδρυσης του κράτους. Στη ζυγαριά βαραίνουν περισσότερο άλλες αντιλήψεις της κρίσης, στις οποίες η διενέργεια του κρίνειν συντελείται επιτακτικά στο προσκήνιο, δηλ. ως αναζήτηση αποφάσεων για το ποιες διαφορές πρέπει να γίνουν αναφορικά με συνήθειες, νοοτροπίες και πρακτικές, και μάλιστα αναγκαστικά λόγω των ρήξεων που αποφέρει η κρίση. Πώς τώρα διαδραματίζεται το παραγωγικό διαφορών κρίνειν; Καταρχάς αναστοχαστικά: αυτοκατανοήσεις τίθενται υπό ερωτηματικό, βασικές πεποιθήσεις υπό αμφιβολία, προσανατολισμοί της πράξης υπό αναθεώρηση, συμπεριφορές υπό αναστολή και παγιωμένες στάσεις υπό αναίρεση – με λίγα λόγια: εύλογες παραδοχές της καθημερινότητας αποσπώνται από το αδιάβλητο της βεβαιότητας και μετατίθενται στο πεδίο των εκκρεμών επανεξετάσεων.

Για ποιες βεβαιότητες πρόκειται; Για να σκιαγραφήσουμε το περιεχόμενο αυτού που περιέρχεται σε αμφισβήτηση και αίρεση, στο πρώτο μέρος της εργασίας αυτής,¹ και από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας της γνώσης, θα ριζούμε μια ματιά σε κοινωνικές συνθήκες, οι οποίες συνθέτουν τρόπον τινά το ικρίωμα του νεοελληνικού κοινωνικού συμβολαίου. Η εστίαση σε δομικά στοιχεία της θεμελιακής συναίνεσης βασίζεται στη μεθοδολογική στόχευση, σε αναφο-

1. Το πόνημα αυτό βασίζεται στην απόδοση στα ελληνικά –με τις αναγκαίες αλλαγές και προσθήκες– της εργασίας μου: *Krise, Zivilgesellschaft, Selbstorganisation. Am Beispiel Griechenlands*, Βύρτσμπουργκ: Königshausen & Neumann, 2020.

ρά με τη σχέση κοινωνίας και κράτους, να καταρτίσουμε ένα σύνολο στοιχείων του κοινωνικού οικοσυστήματος γνώσεων, αντιλήψεων και στάσεων, για να μπορέσουμε στη συνέχεια να δείξουμε πώς παραδεδομένες βεβαιότητες, στο πλαίσιο της επίλυσης προβλημάτων που προσφέρουν οι καθημερινές πρακτικές του βίου, γίνονται διάτρητες, καθώς η κρίση εμφανίζει σαφέστερα τον χαρακτήρα τομής.

Για τον σκοπό αυτό γίνεται αρχικά μια επιθεώρηση ορισμένων σημαντικών ερευνητικών προσεγγίσεων από τους τομείς της κοινωνικής και πολιτικής επιστήμης, που ως επίκεντρο έχουν την εξέταση του κοινωνικού σχηματισμού κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες πριν από το ξέσπασμα της κρίσης. Ιδιαίτερη έμφαση δίνουμε στη μεταγραφή των παραδοχών και παρατηρήσεών τους στον ερμηνευτικό κώδικα της κοινωνιολογίας της γνώσης. Με αυτόν τον τρόπο διανοίγεται η προοπτική της περιγραφής σχηματοποιημένων αυτοκατανοήσεων, προσδοκιών συμπεριφοράς, νοσηματοδοτικών μορφωμάτων, προσανατολισμών δράσης και γνωστικών στίλ, τα οποία συνθέτουν το έδρασμα ενός κοινωνικού συμβολαίου, του οποίου παραδοσιακά ο ρόλος έγκειται στο να αντιδρά σε πολλαπλές προβληματικές καταστάσεις προσφέροντας (φαινομενικά) στέρεες λύσεις.

Αν ισχύει, ότι ως ένα είδος σειсмоγράφου η κρίση του δημόσιου χρέους από το 2010 και μετά αντικατοπτρίζει την ευθραυστότητα αυτής της θεμελιακής συναίνεσης, η οποία άλλωστε φαίνεται να διαρρηγνύεται στην πορεία της επιβολής δημοσιονομικής σταθερότητας και πολιτικών λιτότητας, τότε επιβάλλεται να ενσκήψει κανείς εκ νέου στο θέμα των κοινωνικών-καθημερινών στρατηγικών αντιμετώπισης προβλημάτων. Για τον λόγο αυτό στην επόμενη ενότητα στο προσκήνιο έρχεται η κοινωνία των πολιτών. Αρχικά επιχειρούμε μια πλοήγηση στο πεδίο των θεωρητικών προσεγγίσεων της κοινωνίας των πολιτών, περιοριζόμενοι στην ελληνική θεωρητική παραγωγή και στρέφοντας παράλληλα την προσοχή στο πώς οι θεωρήσεις αυτές καταπιάνονται με το πρόβλημα των ασαφών διαχωριστικών γραμμών μεταξύ κράτους και κοινωνίας και, συνεπεία αυτού, των δυσκολιών ή μιας κάποιας αστάθειας και κινητικότητας όσον αφορά τους εννοιακούς προσδιορισμούς. Το επόμενο βήμα συνίσταται στη συλλογή και συνοπτική παρουσίαση εμπειρικών πορισμάτων έρευνας σχετικά με την εξέλιξη και τις θεματικές προτεραιότητες του τομέα της κοινωνίας των πολιτών πριν από την κρίση.

Με φόντο τα δεδομένα της έρευνας, και στη βάση της προσέγγισης της ερμηνευτικής κοινωνιολογίας της γνώσης, διατυπώνουμε για τη συνέχεια της ερευνητικής εργασίας ορισμένα καθοδηγητικά ερωτήματα: (α) Μπορεί κανείς να τεκμηριώσει την υπόθεση ότι οι συσσωματώσεις της συλλογικής δράσης των πολιτών δύνανται να θεωρηθούν ότι ενέχουν μια δυναμική σχετικά με αυτό που μπορεί να χαρακτηριστεί ως παράθυρο ευκαιρίας μεταρρυθμίσεων που διανοίγε-

ται με την κρίση; (β) Αν ισχύει αυτό, τότε πώς εμφανίζεται το οικοσύστημα κινήτρων και γνωστικών παραδοχών των φορέων της δράσης; (γ) Σε ποιο βαθμό οι κινητοποιήσεις της κοινωνίας των πολιτών αντιδρούν στο ρήγμα που υφίστανται οι παραδοσιακές παραδοχές της κοινωνικής συναίνεσης; (δ) Μια και στο πλαίσιο του δημόσιου λόγου, στον οποίο αποτυπώνεται η ανάκαμψη της ενεργοποίησης των πολιτών κατά τα χρόνια της κρίσης, γίνεται πολύς λόγος για αλληλεγγύη: Πώς μπορεί κανείς, σε σχέση με τις στρατηγικές καθημερινής διαχείρισης των επιπτώσεων της κρίσης, να συλλάβει τη διαφορά μεταξύ ανθρωπιστικής συμπαράστασης και αλληλέγγυας βοήθειας;

Στη βάση αυτών των ερωτημάτων θα σκιαγραφήσουμε το περίγραμμα της αναμφισβήτητα αξιοσημείωτης ανόδου συμμετοχής και αυτοοργανωμένης δράσης των πολιτών τα χρόνια της κρίσης. Παράλληλα η προβληματική της αλληλεγγύης θα προσεγγιστεί από διάφορες ερμηνευτικές γωνίες. Ιδιαίτερης προσοχής αξίζει η αυξημένη κοινωνικά σπουδαιότητα που παρουσιάζουν τα σχέδια και οι πρακτικές της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας (ΚΑΛΟ) σε αναφορά με τη λυσιτελέστερη προοπτική αντιμετώπισης των συνεπειών της κρίσης. Πέρα από τομεακές κατατάξεις και εννοιολογικούς προκαθορισμούς σχετικά με το αν η ΚΑΛΟ ανήκει στην κοινωνία των πολιτών ή όχι, πρέπει να γίνει συνεκτίμηση του γεγονότος, ότι η δυναμική της αυτενεργοποίησης της πολιτικής κοινωνίας εκβάλλει σε νέες κοινωνικές κατασκευές. Με αυτό εννοούμε πρωταρχικά τη μετάβαση από τις άτυπες συλλογικότητες σε τυπικά οργανωμένες ενώσεις, τα αδιάκριτα όρια μεταξύ οικονομίας και κοινωνίας και την ανάδυση υβριδικών μορφών.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας εκκινεί με μια χαρτογράφηση των ομαδοποιήσεων των πολιτών. Σημείο προσανατολισμού αποτελούν τα πεδία δράσης: Η διαχείριση των προβλημάτων καθημερινής αναπαραγωγής και η κάλυψη βασικών αναγκών –είτε με άμεση τροφοδοσία, είτε διαμέσου της οργάνωσης εναλλακτικών αγορών–: παροχή υγειονομικών υπηρεσιών, προσφορά υποστηρικτικών μαθημάτων και οργάνωση εναλλακτικών περιεχομένων/μεθόδων μάθησης, σύμπραξη των πολιτών σε κινήσεις φροντίδας των δημόσιων χώρων και διατήρησης των κοινών (Commons), πολιτιστικός ακτιβισμός και οικοδόμηση «ελεύθερων κοινωνικών χώρων». Από τις πρωτοβουλίες αλληλεγγύης μέχρι τις αυτοδιαχειριζόμενες καλλιέργειες, από τα αυτοοργανωμένα ιατρεία/φαρμακεία μέχρι τις λαϊκές κουζίνες, από τις τράπεζες χρόνου και τα εναλλακτικά δίκτυα ανταλλαγών μέχρι τις συλλογικότητες των κοινωνικών κέντρων: όπως αβίαστα διαπιστώνει κανείς, το φάσμα των μορφών που παίρνει η δράση των πολιτών είναι αρκετά ευρύ, ώστε να μπορεί κανείς αβίαστα να αποδώσει μονοαιτιακά τις συνθήκες ανάδυσης και πορείας εξέλιξης τους στις κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης καθώς και στις επεμβάσεις των πρωτοβουλιών των πολιτών για την ανάσχεση ή μετριασμό τους.

Εξαιτίας αυτού θα επιχειρήσουμε να καταθέσουμε μια όσο το δυνατόν πε-

ρειακτικότερη εικόνα των στο μεγαλύτερο μέρος άτυπων κοινωνικών κινητοποιήσεων. Ο όρος «περικεκτική» δεν μπορεί παρά να περιλαμβάνει επίσης και μια αναφορά στις τυπικές οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, οπότε κάνουμε και μια σύντομη παρουσίασή τους, περιοριζόμενοι σε εκείνα τα πεδία δραστηριοτήτων για τα οποία είναι δυνατό να συλλέξει κανείς στοιχεία με ικανά εχέγγυα εγκυρότητας. Μια και οι κοινωνικές κινητοποιήσεις κατά τη διάρκεια της κρίσης αποδεικνύονται σημαντική πηγή, από την οποία αντλεί η αξιολογούμενη άνοδος τα τελευταία χρόνια του τομέα της κοινωνικο-οικονομικής επιχειρηματικότητας, η ενότητα αυτή κλείνει με μερικές παρατηρήσεις για τη φυσιογνωμία των κοινωνικών-συνεταιριστικών επιχειρήσεων.

Οι επόμενες δύο ενότητες είναι αφιερωμένες σε ποιοτικές αναλύσεις περιεχομένου. Σε ένα πρώτο βήμα γίνεται η ανακατασκευή του προφίλ ορισμένων μορφών δράσης, στη βάση συγκεκριμένα της μεθόδου της θεμελιωμένης θεωρίας (Grounded Theory), μέσα βέβαια από το πρίσμα της κοινωνιολογίας της γνώσης. Το φαινόμενο της αυτοοργανωμένης αυτενέργειας των συλλογικοτήτων των πολιτών αναλύεται με τα μέσα μιας κειμενικής ανάλυσης και ερμηνείας των νοηματοδοτήσεων της κατάστασης, των κατανοήσεων εαυτού και άλλου, όπως επίσης των μορφών αυτοοργάνωσης, των προτύπων και προβολών πράξης. Ο θεωρητικός ιστός της ανάλυσης συντίθεται από τρία στοιχεία: *πρώτον*, την τριαδική σχέση μεταξύ κατανόησης του προβλήματος και πρότυπα νοηματοδότησης και δράσης, καθώς τα πρότυπα δράσης αντιπροσωπεύουν εκείνα της νοηματοδότησης, και τούτα με τη σειρά τους παράγουν τα πρώτα: *δεύτερον*, την αλληλεξάρτηση των τριών πτυχών σπουδαιότητας της δράσης των πολιτών: της θεματικής (συλλογική έκφραση, ομαδική πράξη) ερμηνευτικής (οντότητες αυτοπροσδιορισμού και αυτοδιαχείρισης) και παρακινητικής (ανασκοπικά και εμπρόθετα κίνητρα): *τρίτον*, και σε αναφορά με τα κίνητρα, οι σχέσεις μεταξύ καταναγκασμών, αναγκών και διαφερόντων, από τη μια μεριά, και διαδικασιών εμπειρίας, απόκτησης γνώσεων και του προτάγματος αυτόνομων κοινωνικών σχέσεων, από την άλλη μεριά.

Όσον αφορά τα πεδία δράσης εστιάζουμε την ανάλυση σε τέσσερις τύπους κινητοποίησης των πολιτών: (α) τις καταλήψεις των πλατειών, οι οποίες (όχι σπάνια) συνιστούν τον χώρο καταγωγής της ενεργοποίησης της συλλογικής δράσης των πολιτών, (β) τις ομάδες αλληλεγγύης, με επίκεντρο την τροφοδοσία και κάλυψη άμεσων αναγκών, (γ) τα αυτοδιαχειριζόμενα ιατρεία/φαρμακεία και (δ) τα κοινωνικο-πολιτιστικά κέντρα. Η επιλογή αυτή απορρέει από τη θεώρηση πως σε αυτές τις μορφές συλλογικής δράσης μπορεί να διακρίνει κανείς μια κοινωνική ανθεκτικότητα, έννοια στην οποία η εργασία μας αποδίδει ένα σημαντικό ερμηνευτικό δυναμικό. Η εστίαση σε αυτά τα πεδία δράσης οφείλεται επίσης σε έναν τεχνικό ερευνητικό λόγο, καθώς ο δημόσιος λόγος και η παραγωγή κειμένων των πρωτοβουλιών και συλλογικοτήτων έχουν ένα επαρκές εύρος για την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου.

Η επεξεργασία των κειμένων από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας της γνώσης θα συνεχιστεί στην επόμενη ενότητα με την ερμηνευτική μέθοδο της ανάλυσης ακολουθίας. Ενώ η προηγούμενη ανασυγκρότηση της φυσιογνωμίας των τεσσάρων τύπων δράσης βασίζεται σε μια εκτεταμένη συλλογή εμπειρικού υλικού, δηλ. τα πολυάριθμα κείμενα αυτοπαρουσίασης και απολογισμού δραστηριοτήτων των πρωτοβουλιών, στο μέρος αυτό της εργασίας η ανάλυση του υλικού, μετά από ορισμένα επεξηγηματικά σχόλια για τη μέθοδο της ανάλυσης ακολουθίας, επικεντρώνεται σε τρεις επιλεγμένες απομαγνητοφωνήσεις συνεντεύξεων. Οι συνεντεύξεις θεωρούνται εδώ πρωτόκολλα κοινωνικής πράξης. Η ανακατασκευή των περιπτώσεων αναφέρεται σε τύπους δραστηριοποίησης των πολιτών, οι οποίες είτε έμμεση μόνο σχέση έχουν με το πλαίσιο της κρίσης, είτε πρόκειται για παραδειγματικές περιπτώσεις αυτοοργανωμένης δράσης. Η ανακατασκευή της δομής κάθε περίπτωσης δεν στοχεύει τόσο στη συλλογή και συστηματοποίηση των στοιχείων του πλέγματος δράσης, όπως αυτή αποτυπώνεται στο πρωτόκολλο της συνέντευξης, αλλά στην ανακατασκευή της δομής και εκδίπλωσής της κατά μήκος συγκεκριμένων αποφάσεων και επιλογών.

Οι αναλύσεις ακολουθίας προσεγγίζουν έτσι το εμπειρικό υλικό, ώστε διαδοχικά, εν είδει ακολουθίας, να αναδυθεί μια φιγούρα νοήματος, με τη βοήθεια της οποίας η κοινωνική πράξη κατανοείται και εξηγείται: πρόκειται λοιπόν για ανασυγκρότηση προτύπων, τυπικών σχημάτων και νοηματοδοτήσεων. Αν όλα αυτά συντάσσονται και συμπυκνώνονται σε επεξηγηματικές θέσεις και υποθέσεις, αυτό δεν σημαίνει πως η ερμηνευτική τους ένταξη σε ένα συνεκτικό ερμηνευτικό σχήμα μπορεί να παραβλέψει πιθανά ρήγματα και ανακολουθίες στην κατανόηση του εαυτού και της δράσης. Αντίθετα, στους στόχους της αναλυτικής ανακατασκευής της περίπτωσης ανήκει εξίσου και η ανίχνευση εκείνων των ανακολουθιών, οι οποίες αναδύονται στο πλαίσιο της ερμηνευτικής ανάλυσης, αποτυπώνοντας την απόκλιση μεταξύ της εγωλογικής-μονοθετικής προοπτικής του ομιλητή και της πολυθετικής προοπτικής ουδετερότητας του ερευνητή.

Η εργασία κλείνει με ένα κεφάλαιο στο οποίο ανακεφαλαιώνονται τα κύρια πορίσματα και διατυπώνονται κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με την εξέλιξη των κοινωνικών κινητοποιήσεων. Ανατρέχουμε εκ νέου στη θέση της ισχνής κοινωνίας των πολιτών, αντιπαραβάλλοντάς τη με τα συμπεράσματα της έρευνας που καταδεικνύουν την αξιοσημείωτη εξελικτική δυναμική που ενέχουν οι κοινωνικές επεμβάσεις της συλλογικής δράσης των πολιτών. Η δυναμική αυτή αφορά τη ραγδαία άνοδο της άτυπης συμμετοχικής πράξης, η οποία διακρίνεται τόσο για τις ρηξικέλευθες επιλύσεις προβλημάτων, όσο και για την αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων. Μια και η εξελικτική αυτή δυναμική συναρτάται αναμφίβολα με το πολιτικό πλαίσιο, διατυπώνουμε ορισμένες παρατηρήσεις πάνω στη θεματική της πολιτικοποίησης που συνοδεύει την ανάκαμψη της κοινωνίας των

πολιτών, ιδιαίτερα όσον αφορά την τομή που σηματοδοτεί τρόπον τινά για τα κοινωνικά κινήματα η κυβερνητική αλλαγή του 2015.

Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται συνοπτικά σε μια σειρά μετατοπίσεων και αναπροσανατολισμών που παρατηρούνται από τη χρονιά εκείνη στο τοπίο των κινήσεων των πολιτών και θεμελιώνουν την υπόθεση πως το πεδίο αλληλέγγυας δράσης βρίσκεται σε μια μεταβατική περίοδο. Μια άλλη υπόθεση που μπορεί να διατυπώσει κανείς, χωρίς να προσφέρει παράλληλα κάποια βεβαιότητα, συνίσταται στο ότι η μακροπρόθεσμη επίδραση αυτών των κινητοποιήσεων θα μπορούσε να αποδειχτεί μεγαλύτερη από αυτή που θα σκεφτόταν κανείς θεωρώντας τον χρονικό ορίζοντα μιας δράσης επικεντρωμένης στην αντιμετώπιση επιτακτικών συνθηκών ανάγκης.